

काठमा आधारित उद्यमको सम्भावना र व्यवहारिक चुनौतीहरूः भोजपुर जिल्लाको एक विश्लेषण

हेमराज शाही^१

१. परिचय

नेपाल प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता उपलब्धताको हिसाबले सम्पन्न देश मानिन्छ। कृषिभूमि, जलस्रोत तथा वन क्षेत्र यहाँका प्रमुख प्राकृतिक स्रोतहरू हुन्। यहाँ बहुसङ्ख्यक नेपाली जनताको जीविकोपार्जन प्राकृतिक स्रोतहरूमा निर्भर छ। करिब २१ प्रतिशत क्षेत्रफल ओगटेको कृषिले नेपालको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा करिब ३३% योगदान पुऱ्याउनुका साथै ७० प्रतिशत जनतालाई रोजगारी दिइरहेको छ र यो क्षेत्र करिब ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनताको जीविकोपार्जनको स्रोत बनेको छ। तर हालैको एक तथ्याङ्क अनुसार मुलुकको ४० प्रतिशत भू-भाग ओगटेको वनले राजस्वमा जम्मा रू. १२,७१,६५,५९८ योगदान गरेको छ भने जम्मा ८३,५१५ जनालाई रोजगारी उपलब्ध गराएको छ (MoFSC, 2014)। जस अनुसार वनले कूल गार्हस्थ उत्पादनमा पुऱ्याएको योगदान भने निकै कम (करिब १० प्रतिशत मात्रै) रहेको छ। यसको एउटा प्रमुख कारण देशमा उपलब्ध वन स्रोतको सही र प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु पनि हो।

नेपालमा वन व्यवस्थापनका लागि सामुदायिक वन एक सफल कार्यक्रमको रूपमा स्थापित भएतापनि उपलब्ध काष्ठ र गैह्रकाष्ठ उत्पादनलाई दिगो रूपमा उपयोगमा ल्याई वन स्रोतमा आश्रित घरधुरी तथा परिवारहरूको जीवनस्तर उकास्ने काममा यसले सोचे अनुसार गर्न सक्ने योगदानभन्दा निकै कम मात्रै योगदान पुऱ्याइरहेको छ। वन क्षेत्रबाट हुने आम्दानीको मुख्य हिस्सा काठले ओगटेको भएतापनि उक्त कुरा ओभरलमा परेको देखिन्छ। यसरी हेर्दा वन क्षेत्रमा लामो समयदेखि काठ व्यवस्थापनको विषय छ्याँमा पर्दै आएको छ। विभिन्न अध्ययनले नीतिगत निर्णय तथा कर्मचारीतन्त्रको दैनिकीमा काठको विषय केन्द्रविन्दुमा भएपनि सार्वजनिक बहसमा भने काठको चर्चा कम हुने गरेको देखाएको छ (बज्जाडे र साथीहरू, २०११)।

यसैगरी वनबाट प्राप्त हुने कुल राजस्वमध्ये काठले महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको भएतापनि पछिल्ला वर्षहरूमा यो घट्दो क्रममा छ। यसका धेरै कारणहरू मध्ये नेपाल सरकारद्वारा पछिल्लो केही वर्षमा काठ काट्न लगाएको प्रतिबन्ध नै प्रमुख कारण रहँदै आएको छ। यसले गर्दा एकातर्फ वन क्षेत्रको राजस्व सङ्कलनमा तिब्र गिरावट आएको छ भने अर्कोतर्फ विदेशबाट अरबौं रूपैयाँ बराबरका बैकल्पिक सामग्रीहरू आयत हुने क्रम तिब्ररूपमा बढ्दै गएको छ। त्यसैगरी एकातिर वनमा आधारित उद्योगहरूको स्थापना तथा विकासका लागि उचित नीतिहरू बन्न सकेका छैनन् भने अर्कोतिर बनेका केही सकारात्मक नीतिहरूको कार्यान्वयनमा पनि थुप्रै समस्या र चुनौतीहरू देखिदै आएका छन् (ढुङ्गाना र साथीहरू, २००८)।

यस लेखमा नेपालको कोशी पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित भोजपुर जिल्लामा काष्ठजन्य वन पैदावारको अवस्था, काष्ठमा आधारित उद्यमहरूको अवस्था तथा काठमा आधारित उद्यमको स्थापना गर्न नसकिएको एउटा कथाको चर्चा गर्दै काठमा आधारित उद्यम नेपालमा किन फस्टाउन सकिरहेको छैन भन्ने बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। यो लेख कोशी पहाडी जिल्लामा हाल सञ्चालन भइरहेको बहुरोकारवाला वन कार्यक्रमसँग सम्बन्धित भई काम गर्ने सिलसिलामा भएको सिकाइ, बुझाइ तथा अनुभवहरूका आधारमा तयार गरिएको छ।

२. नेपालमा काठ उत्पादनको आर्थिक सम्भावना

विश्व बैंकको अध्ययनले नेपालको वन क्षेत्रलाई दिगो रूपमा व्यवस्थापन गरी वार्षिक करिब १५ करोड आम्दानी गर्न सकिने कुरा औल्याएको छ। तराईमा मात्र तीन लाख हेक्टर सालको वनको व्यवस्थापन गरी वार्षिक करिब १२ करोड घनफिटसम्म काठ निकाल्न सकिने तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ (सुवेदी, २०१२)।

^१ लेखक फरेष्टएक्सन नेपालमा आवद्ध छन्।

तालिका १: नेपालमा दिगो वन व्यवस्थापनद्वारा काठ उत्पादन र राजस्वको प्रक्षेपण

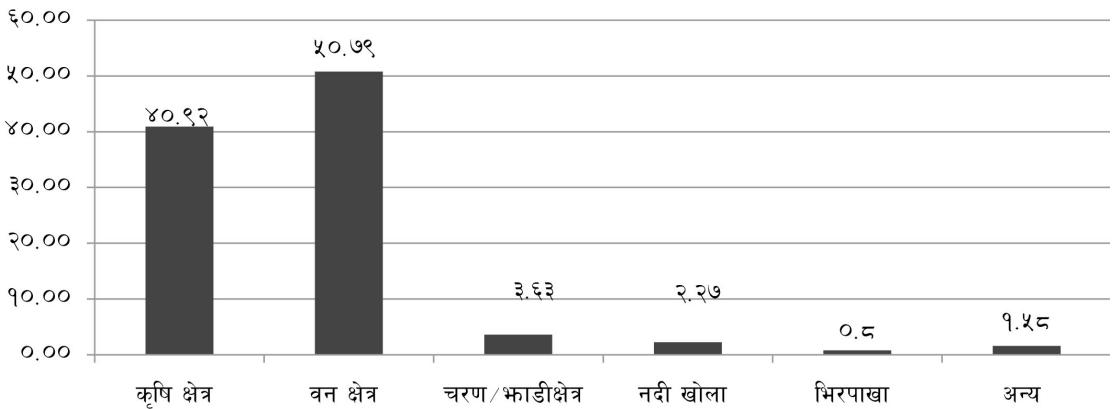
प्रक्षेपणको आधार	उत्पादन हुने परिमाण (घनफिट)	राजस्व (रु.)
वृद्धिदर नहुँदा	६,१५,१५,४७६	४९,२९,२३,८०,८००
५०% सामान्य वृद्धिदर हुँदा	९,२२,७३,२१४	७३,८१,८५,७१,२००
राम्रो वृद्धिदर हुँदा	१२,३०,३०,९५२	९८,४२,४७,६१,६००

स्रोत : सुवेदी, २०१२

तालिका १ को तथ्याङ्कले नेपालमा वृद्धि नहुँदा ६ करोड घनफिट काठ उत्पादन गरी ४९ अर्ब रूपैयाँ राजस्व सङ्कलन गर्न सकिने सम्भावनालाई स्पष्ट रूपमा देखाएको छ। यसैगरी सामान्य वृद्धिदर हुँदा ९ करोड काठ उत्पादन भई ७३ अर्ब रूपैयाँ राजस्व प्राप्त हुने सम्भावना देखिन्छ र राम्रो वृद्धिदर हुँदा १२ करोडभन्दा बढी काठको उत्पादन भई ९८ अर्बरूपैयाँ राजस्व सङ्कलन हुने देखिन्छ। यसरी नेपालमा भएका वन क्षेत्रहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्न सकेको खण्डमा काठको उत्पादनबाट मात्रै पनि हालको (वार्षिक लगभग १३ करोड मात्रै) आम्दानीभन्दा कैयौँ गुणा बढी गर्न सकिने कुरा स्पष्ट देखिन्छ। यसको अर्को अर्थ के हो भने नेपालको वन क्षेत्रमा भएको काठमा आधारित उद्योगको स्थापना तथा विकासको निकै ठूलो सम्भावना छ र यसको माध्यमबाट देशमा आर्थिक विकास हुनका साथै हजारौँको सङ्ख्यामा रोजगारीको अवसर पनि सिर्जना हुन सक्ने देखिन्छ।

३. भोजपुर जिल्लामा वन स्रोतको अवस्था

भोजपुर जिल्लाको कूल क्षेत्रफल ५,२२४ वर्ग किलोमिटर (किमी) रहेको छ। उक्त कूल भू-क्षेत्रको ५०.३ प्रतिशत क्षेत्रफल वन जङ्गलले ओगटेको छ। यो जिल्ला करिब १५३ मिटरदेखि ४१५३ मिटरसम्मको उचाइमा पर्ने हुनाले यहाँ तराईको समतल भूभागको हाराहारीदेखि उच्च हिमाली क्षेत्रमा पाइने वनजङ्गलका प्रकारहरू पाइन्छन्। साल, रानी सल्ला, चिलाउने, कटुस यस जिल्लाको वनमा पाइने मुख्य प्रजातिहरूमा पर्छन् भने यो जिल्लामा भएको भौगोलिक विविधताका कारण यहाँ धेरै किसिमका वनस्पतिक प्रजातिहरू पनि पाइन्छन्। कूल भू-भागको लगभग आधा भाग वन जङ्गलले ढाकेको हुदाँ पनि भोजपुर जिल्ला आफैँमा वन स्रोतले धनी जिल्लाको रूपमा मान्न सकिन्छ।

चित्र १: भोजपुर जिल्लामा भू-उपयोगको अवस्था

स्रोत: जिल्ला वन कार्यालय भोजपुर, २०१४

यस जिल्लामा भएको वन क्षेत्रलाई सामुदायिक वन, कबुलियती वन, धार्मिक वन, सरकारद्वारा व्यवस्थित वन र निजी वन गरी पाँच तरिकाले व्यवस्थापन गरिदैं

आएको छ। वनको कूल क्षेत्रफलको करिब ४९ प्रतिशत क्षेत्र सामुदायिक वनले ओगटेको छ भने ५०.२५ प्रतिशत क्षेत्रफल सरकारद्वारा व्यवस्थित वन क्षेत्रले ओघटेको छ।

तालिका २: भोजपुर जिल्लामा विभिन्न वन व्यवस्थापनका प्रकारको क्षेत्रफलको अवस्था

वनको विवरण	सङ्ख्या	क्षेत्रफल (हे)	प्रतिशत	घरधुरी
सामुदायिक वन	५२९	४०९६६.२०१	४८.८६	५०८६८
कबुलियती वन	१८६	७३८.३६	०.८८	१५८२
धार्मिक वन	३	३.०२	०.००३६	६२
सरकारी वन	-	४२१३९.०६३	५०.२५	-
निजी वन	४५	-	-	४५
जम्मा क्षेत्रफल		८३८४६.६४	१००	

स्रोत : जिल्ला वन कार्यालय भोजपुर, २०१४

यसरी कूल वन क्षेत्रको लगभग आधा भाग सामुदायिक वनको रूपमा व्यवस्थापन भएको तथ्याङ्कले यस जिल्लामा सामुदायिक वन हस्तान्तरणको अवस्था निकै राम्रो भएको देखाउँदछ। यसको अर्को अर्थ के पनि हुन सक्दछ भने यस जिल्लाको वन क्षेत्र संरक्षण र व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको सहभागिता र भूमिका

निकै महत्त्वपूर्ण छ। किनभने कूल ५२९ सामुदायिक वनहरूसँग करिब ५०,८६८ घरधुरीहरू संलग्न छन्। यस जिल्लामा कबुलियती वन तथा धार्मिक वनहरूको क्षेत्रफल तुलनात्मक रूपमा निकै कम देखिन्छ। त्यसैले यो जिल्लामा सामुदायिक वनले धेरै सम्भावनाहरू बोकेको छ भन्न सकिन्छ।

तालिका ३: भोजपुर जिल्लामा रहेका विभिन्न इलाका वन कार्यालय अन्तर्गत रहेको वन क्षेत्रको विवरण

क्र.सं.	इलाका वन कार्यालय (इवका)	कूलक्षेत्र (हे.)	साव (हे.)	कव (हे.)	घाव (हे.)	सरकारी (हे.)
१.	भोजपुर	५७२७.७८	४००४.०९	४३.५९	०	१६८०.०६
२.	अन्नपूर्ण	६६८७.२४१	२८३४.२५१	०	०	३८५६.५४
३.	बोया	१२७०२.१४	७९७०.६९	१५१.४१	०	४५८०.०४
४.	दिङ्ला	२००७९.२२	५३४०.२७	०	०	१४७३८.९५
५.	थाकु	११६०८.१०	४६६८.२७	१६६.३९	३.०२	६७६९.८४
६.	मानेभञ्ज्याङ	८९६४.२३	५२३१.४	०	०	३७३३.८३
७.	रानीबास	७३५०.१३	४३५०.३९	२८०.१५	०	३७९९.५९
८.	बालखा	१०७२६.२९	६५६९.१८	९६.९०	०	४०६०.२१
	जम्मा	८३८४६.६४	४०९६६.२०१	७३८.३६	३.०२	४२१३९.०६
	प्रतिशत		४८.८५	०.८८	०.००४	५०.२५

स्रोत : जिल्ला वन कार्यालय भोजपुर, २०१४

तालिका ३ ले भोजपुर जिल्लाको मानेभञ्ज्याङ र रानीबास बाहेक अन्य प्रायः सबै इवकाहरूमा वन क्षेत्र बराबर नै रहेको देखिन्छ। तर विभिन्न खालका वन क्षेत्रहरूको क्षेत्रफल भने केही फरक भएको देखिन्छ। जस्तै:- दिङ्ला इवकामा जिल्लाको कूल वन क्षेत्रको ४८ प्रतिशत वन क्षेत्र पर्दछ भने भोजपुर इवकामा १४ प्रतिशत मात्र वन

क्षेत्र पर्दछ। विभिन्न इवकाहरूमा विभिन्न खालका वन क्षेत्रहरूको क्षेत्रफल फरक फरक हुनुका धेरै कारणहरू हुन सक्दछ जुन कुरा यस लेखमा व्याख्या गरिएको छैन। यद्यपि काठमा आधारित उद्यमसँग जोडेर हेर्दा कुन क्षेत्रमा के गर्न सकिन्छ र के गर्न उपयुक्त छ भन्ने कुराको अनुमान लगाउन भने सकिन्छ।

तालिका ४: भोजपुर जिल्लामा काठ सङ्कलन र बिक्री वितरणको अवस्था

क्र.सं.	काठको प्रजाति	निजी वन (क्युबफिट)	साव	सरकारी
१	उत्तिस	७५९७.७६	०	-
२	सल्ला	२९९७.१७	-	-
३	चिलाउने	११३५.९१	-	-
४	पातको	१९०९.३३	-	-
५	सिसौ	७४०.९२	-	-
६	खयर	२९७३७.७७	-	-
	जम्मा	४४११८.८६	-	-

स्रोत : District Baseline Development Report, cited from MSFP2013 साल, सिसौ, उत्तिस, कटुस, चिलाउने जस्ता महत्त्वपूर्ण रूखका प्रजातिहरू यस जिल्लामा पाइन्छन् । तर उपलब्ध भएको तथ्याङ्क अनुसार भोजपुर जिल्लामा निजी वनबाट मात्र यी काठको बिक्री वितरण तथा व्यापार भएको देखिन्छ । खासगरी ठूलो क्षेत्र ओगटेको सामुदायिक वनबाट कति पनि काठको बिक्री वितरण नहुनुले के सामुदायिक वनमा काठ नै छैन वा छ भने किन बिक्री वितरण नभएको हो भन्ने प्रश्न जन्माएको छ ।

वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ ले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू (सावउस) लाई वन कार्ययोजना तर्जुमा गरी वनलाई सोही बमोजिम व्यवस्थापन गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । तर उपलब्ध तथ्याङ्कले के यो जिल्लामा रहेको सावउसहरूले कार्ययोजनामा काठ र दाउरा बिक्री वितरण गर्ने कुरा उल्लेख नै नगरेका हुन कि उल्लेख गरेर पनि बिक्री वितरण नभएको हो अथवा अवैधानिक रूपमा बिक्री वितरण भएको हो भन्ने प्रश्न जन्माएको छ । वास्तविकता के हो भने सावउसहरूले कार्ययोजनामा भए अनुसारको काठ काटेर बिक्री वितरण नै गर्न सकेका वा पाएका छैनन् ।

वन ऐन २०४९ तथा नियमावली २०५१ अनुसार सावउसहरूले लामो प्रक्रिया पुर्‍याई आफ्नो सावउसहरूमा भएको काठ कटान तथा बिक्री वितरण गर्न पाउँदछ ।

सावउसहरूले काठ काटेर बिक्री वितरण गर्नका लागि पहिलो कुरा सावउसहरूको कार्ययोजनामा उक्त कुरा (परिमाण) स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको हुनु पर्दछ । यसरी विधान तथा कार्ययोजनामा उल्लेख भए अनुसारको काठ काटेर बिक्री वितरण गर्नका लागि सम्बन्धित सावउसले आवश्यक कागजातहरू (सावउसको साधारण सभाको निर्णय, वार्षिक प्रगति विवरण, लेखा परीक्षणको प्रतिवेदन र कार्यसमितिको निर्णय) का साथमा रेन्जपोस्ट र इलाका वन कार्यालयको सिफारिस लिनु पर्दछ । रेन्जपोस्ट र इलाका वन कार्यालयको सिफारिस सहित उक्त सावउसले काठ काटानको अनुमतिका लागि सम्बन्धित जिल्ला वन कार्यालयमा (जिवका) निवेदन पेश गर्नु पर्दछ । उक्त निवेदन अनुसार जिवका र क्षेत्रीय वन कार्यालयको संयुक्त रूपमा स्थलगत अध्ययन गरी उक्त अध्ययनका आधारमा छपान कार्यका लागि स्विकृति दिनु पर्दछ । छपानका लागि स्विकृति पाए अनुसार सावउसले छपान गरी इलाका वन कार्यालयलाई अनुगमन गराई त्यसैका आधारमा फेरि जिवकालाई घाटगद्दी गर्नका लागि निवेदन दिनु पर्दछ । उक्त निवेदन अनुसार घाटगद्दी भए पनि उक्त काठ सावउसले सार्वजनिक रूपमा बोलपत्र आह्वान गर्नु पर्दछ र सोही आह्वानका आधारमा उक्त काठ बिक्री वितरण गरिनु पर्दछ ।

यी क्रमजटिला प्रक्रियाहरू पूरा गरी सावउसहरूले आफ्नो कार्ययोजनामा उल्लेख भए अनुसारको काठ पनि बिक्री वितरण गर्न सकेका छैनन् । यसको अलावा एउटै कामका लागि पनि जिवकामा धेरै चोटि धाउनुपर्ने, जिवकाका कर्मचारीहरूको समय लिनुपर्ने जस्ता कुराहरू गाउँका व्यक्तिहरूका लागि त्यसै पनि सहज छैन । त्यसैगरी छपान, मुछान तथा अनुगमनमा खटिने कर्मचारीको खर्च सावउसहरूले बेहोर्नुपर्ने भएकोले पनि सावउसहरूले थप आर्थिक भार समेत पर्ने देखिन्छ । परिणामस्वरूप, जिल्लाका सावउसहरूमा भएको काठबाट हुन सक्ने आर्थिक आम्दानीको सम्भावनाहरूको उपयोग हुन सकेको छैन । यसैगरी जिल्लामा ८ वटा इलाका वन कार्यालयहरू भएतापनि कर्मचारीहरूको अभावका कारण पनि काठ कटान र बिक्री वितरणको काम असहज भएको देखिन्छ ।

तालिका ५: भोजपुर जिल्लामा प्रति हेक्टर मौज्जात रूख

विरुवाको सङ्ख्या	लाश्राको सङ्ख्या	पोलको सङ्ख्या	रूखको सङ्ख्या	रूख र पोल (न्यु फिट)	AAC (क्यु फिट)
३१८६११८	१०८६७७१	२८१७७४	८०६२२	६३८५५.२४८	२०८७२०.१७७

स्रोत : जिल्ला वन कार्यालय, भोजपुर, २०१४

विरुवा, लाश्रा, पोल र रूखको सङ्ख्या हेर्दा भोजपुर जिल्लामा काठ उत्पादन तथा यसको उपलब्धताको अवस्था धेरै राम्रो रहेको अनुमान लगाउन सकिन्छ। उक्त तथ्याङ्क अनुसार भोजपुर जिल्लामा काठको मागभन्दा उत्पादनको मात्रा निकै बढी देखिन्छ। तर काठमा आधारित उद्यमहरूको विकास हुन नसक्दा काठबाट हुन सक्ने आम्दानी सावउसहरूले गर्न सकेको देखिदैन। एक घरधुरीलाई सरदरमा वार्षिक ३.२ क्युफिट काठ चाहिन्छ। यसैलाई आधार मान्दा कूल ५२९ वटा सावउसहरूमा

आवद्ध ५०८२२ घरधुरीलाई कूल १,१६,८९०.६ क्युफिट काठ प्रतिवर्ष चाहिन्छ, जुन कूल वार्षिक कटान अनुमतिको मात्रा (एनुयल एलोएबल कट वा २,०८,७२०.१७७ क्युफिट) भन्दा कम देखिन्छ। यसको अर्थ काठको आपूर्ति पूरा गरेरै पनि निकै काठ सावउसहरूले विक्री गर्न सक्छन् र त्यसैको माध्यमबाट आम्दानी पनि गर्न सक्ने देखिन्छ। यसको अर्को अर्थ भनेको सावउसभित्रकै काठबाट मात्रै पनि भोजपुर जिल्लामा काठ उद्यमको स्थापना तथा सञ्चालन गर्न सकिने ठुलो सम्भावना देखिन्छ।

तालिका ६: आ.व. २०६९/०७० मा वन पैदावार सङ्कलनको विवरण

क्र.सं.	इ.व.का.	काठ (क्यु फिट)	दाउरा (भारी)
१	भोजपुर	१,१०,७७७	२७,२७०
२	अन्नपूर्ण	७,९१५	२२,२१९
३	बायाँ	८,५००	४३,३४२
४	दिङ्ला	५,०३२	५७,७३७
५	याकु	८५९	१७,५७५
६	मानेभ.	९९२	१८,९४०
७	रानिवास	९६८	८,६५२
८	बालरवा	४,६१२	६६,८३५
	जम्मा	१,३९,६५५	२,६२,५७३

स्रोत : जिल्ला वन कार्यालय भोजपुर, २०१३

जिवका भोजपुरका अनुसार आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा जम्मा १,३९,६५५ क्युफिट काठ सङ्कलन तथा विक्री वितरण भयो। भोजपुर इवकामा वनको क्षेत्रफल कम भए पनि काठ चाहिँ सबैभन्दा धेरै (१,१०,७७७ क्युफिट जुन ८० प्रतिशत हुन्छ) मात्रामा सङ्कलन तथा विक्री भएको देखिन्छ। तर सबैभन्दा धेरै वनको क्षेत्रफल भएको दिङ्ला

इवकामा जम्मा ५,०३२ क्युफिट (कूल सङ्कलित मात्राको ४ प्रतिशत) मात्र सङ्कलन तथा विक्री भएको छ। यसको प्रमुख कारण भोजपुर इवका जिल्ला सदरमुकामको नजिकै भएको र याकु र दिङ्ला सदरमुकामबाट धेरै टाढा भएको, मोटर बाटो नभएको र विद्युत लगायत अन्य सुविधा नभएको कारण ती ठाउँहरूमा काठको सङ्कलन तथा

विक्री वितरण नभएको हो । यसको अर्थ के हो भने काठ उद्यमको लागि विकासका पूर्वाधारहरू, खासगरी बाटो र विद्युतको सुविधा आवश्यक देखिन्छ ।

भोजपुर जिल्लामा प्रचलित मूल्य अनुसार करिब ४ करोडको काठ प्रति वर्ष सङ्कलन गर्न सकिन्छ । भोजपुर जिल्लामा प्रचलित मूल्य अनुसार करिब रु. १ करोडको काठ सन् २०१३ मा निजी वनबाट बेचिएको थियो । तर अरू वनबाट अन्य जिल्लामा काठ विक्री वितरण भएको छैन । सावउसहरूबाट काठ विक्री गर्न सकिएको खण्डमा यसले स्थानीय स्तरमा रोजगारी दिने र धेरैको जीविकोपार्जन उकासिने सम्भावना देखिन्छ । यसका लागि आधारभूत पूर्वाधार विकासका साथै काठमा आधारित उद्योगहरू खोल्नु पर्दछ ।

तालिका ७: भोजपुर जिल्लामा उद्योगका प्रकार र सङ्ख्या

क्र.सं.	किसिम	सङ्ख्या	स्रोत
१	वनमा आधारित	४ (३ हाते कागज र १ काठ उद्योग)	CBS ,2007
२	वन र कृषिमा आधारित	२३	Department of Cottage and small scale industries, 2012
३	सहकारी	१२२	Department of Cooperative, 2012

स्रोत : District Baseline Development Report, Bhojpur for MSFP, 2013

भोजपुर जिल्लामा वन स्रोतमा आधारित उद्यमको सङ्ख्या कम हुनुका पछाडि धेरै कारणहरू छन् जसमध्ये उद्योगको स्थापना वा कानुनी हिसाबले दर्ता गर्न कठिन हुनु र दर्ता भएपछि पनि उक्त उद्योग सञ्चालन गर्न अपनाउनुपर्ने भञ्जटिलो प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने बाध्यताहरू गरी दुई प्रमुख कारणहरू हुन् । अझ थप, काठमा आधारित उद्यम त यी दुवै कारणहरूले गर्दा अझ कठिन देखिन्छ । भोजपुर जिल्लाभरी नै एउटा मात्रै काठ उद्योग हुनु आफैमा पनि आश्चर्यको विषय हो, किनभने भोजपुर जिल्लामा एउटै मात्र काठ उद्योगले जिल्लाभरीको काठको आवश्यकता कसरी पुग्दछ भन्ने प्रश्न निकै गम्भीर तथा विश्लेषणयोग्य देखिन्छ । यसले जिल्लामा गैरकानुनी रूपमा काठको व्यापार हुन सक्ने सम्भावनालाई उजागर गर्न सक्दछ । तर एकै वटा भए पनि उक्त उद्योगको वार्षिक आम्दानी हेर्दा काठमा आधारित उद्योगले राम्रै आम्दानी तथा स्थानीय रोजगारी सिर्जना गरिरहेको अनुमान लगाउन सकिन्छ । जस्तै उक्त उद्योगले वार्षिक रु. २९,००,००० लाखको काठ र फर्निचरका सामानहरू उत्पादन गर्छ भने करिब पाँच जना व्यक्तिहरूले यस उद्योगमा नियमित रोजगारी

४. भोजपुर जिल्लामा काठमा आधारित उद्योगको अवस्था

भोजपुर जिल्लामा ३५२ ओटा घरेलु तथा साना उद्योगहरू दर्ता भएका छन् । दर्ता भएका मध्ये ४ वटा (१.१४ %) मात्रै वनमा आधारित छन् भने कूल २३ वटा उद्योगहरूचाहिँ (६.५३%) वन तथा कृषिमा आधारित छन् । यसकारण, सङ्ख्याको हिसाबले हेर्दा पनि भोजपुर जिल्लामा वन स्रोतमा आधारित उद्योगहरू निकै कम भएको स्पष्ट देखिन्छ । जसले गर्दा पनि वन स्रोतबाट हुनुपर्ने आर्थिक लाभ वा योगदान निकै कम पाउन सकिन्छ । यस लेखमा भोजपुर जिल्लामा रहेका वनमा आधारित उद्योगहरूबाट प्राप्त भएको आम्दानीको तथ्याङ्क भने समावेश गर्न सकिएको छैन ।

प्राप्त गरिरहेका छन् र मोटामोटी यस उद्योगले वार्षिक रु. १९ लाख मुनाफा कमाउने अनुमान छ ।

यसरी भोजपुर जिल्लाको सामुदायिक वनमा प्रशस्त काठ भएतापनि काठ स्रोतलाई उपयोग गर्ने उद्यमहरूको विकास हुन सकेको छैन । यो एउटा काठ उद्योगले मात्र भोजपुर जिल्लामा आवश्यक चिरान काठ उपलब्ध गर्न सक्दैन । यस्ता काठ उद्योगहरू अन्य क्षेत्रमा पनि खोलिएको खण्डमा प्रतिवर्ष सङ्कलन गर्न सकिने काठको परिमाणका साथै स्थानीय रोजगारी पनि बढ्न सक्दछ । तर यसका लागि मोटर बाटोको निर्माण, प्रविधिको उपलब्धता, सावउसहरूलाई काठ काट्ने तथा बेचबिखन गर्ने काममा व्यवहारिक सहजीकरणका लागि सहयोग तथा आवश्यक नीति तथा कानूनहरूको संशोधनको आवश्यकता देखिन्छ ।

५. भोजपुर जिल्लामा काठ उद्योग स्थापना : एक कथा

करिब ५० वर्ष उकालो लागेका भोजपुर जिल्ला निवासी एक व्यक्तिले यस जिल्लाको सदरमुकामको नजिकै रहेको बोखिम गाविसमा एक काठ मिलको स्थापना गर्ने विचार

गरे। यो उद्योग स्थापनको लागि उनले करिब तीन वर्षको समय खर्च गरिसकेका छन्। उनले जिल्लाको सम्बन्धित निकायहरूमा धाउने, सम्पर्क गर्ने, आवश्यक कागज पत्र तयार गरी बुझाउने कामका लागि कति समय तथा आर्थिक स्रोत लगानी गरे भन्ने कुराको हिसाब गर्ने नसकिने कुरा सम्बन्धित उद्यमी मात्रै हैन उनलाई चिन्ने र सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने स्थानीय व्यक्ति तथा निकायहरू सबैको एक मत छ। वन मन्त्रालय तथा वन विभागमा मात्रै उनी दर्जनौं पटक धाइसकेका छन्। पटक पटक धाउँदा, सोधपुछ गर्दा पनि उनले हालसम्म उक्त काठ मिललाई कानुनी रूपमा दर्ता गर्न सकेका छैनन्। उनी भण्डै दुई दर्जन जति स्थानहरूमा उक्त मिल स्थापनाका लागि १७ ओटा सिफारिसपत्रहरू तयार गरी बुझाइसकेको तितो अनुभव बताउँछन्। उनले विगत दुई अर्धवर्षभित्र सम्बन्धित मन्त्रालयका वहालवाला कर्मचारी लगायत, राजनीतिक नेताहरू, जन प्रतिनिधिहरू, अवकास प्राप्त सरकारी कर्मचारीहरू सबैलाई भेटी उनलाई सहयोग गर्न अनुरोध गरेको कुरा उनी बताउँछन्।

धेरै पटकको काठमाडौं आवतजावत पछि अन्तमा वन विभागको सुझाव अनुसार उनले स्थानीय एक सावउससँगको साभेदारीमा उक्त उद्योग दर्ता गर्ने पहल गरे। यसका लागि पनि उनले विगतको एक वर्ष (२०७० देखि) खर्च गरिसकेका छन्। सावउससँगको सहकार्यमा दर्ता हुने आश्वासन पाए पनि उनले उक्त उद्योग सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक जग्गा लिज वा भाडामा लिई सबै पूर्वाधारहरू तयार गर्ने काम २०७० को बीचतिरै सम्पन्न गरे। उनले आवश्यक पर्ने मेसिन र औजारहरू किनेर ठिक्क पारिसकेका छन्। सावउसले पनि आफ्नो केही लगानी गरिसकेको अवस्था छ। विडम्बना के छ भने उनको भोजपुर जिल्लामा काठ उद्योग खोल्ने सपना सपनामै सीमित भइरहेको छ। आखिर किन सम्पूर्ण प्रक्रिया पुऱ्याउँदा पनि उनले अहिलेसम्म उक्त उद्योग दर्ता गर्न सकेनन् त भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्न निकै कठिन छ।

यसले के भोजपुरमा काठ उद्योग स्थापना हुन नहुने हो? के उनले समातेको प्रक्रिया गलत थियो? के उनले कानुनी प्रक्रिया पालना गर्न सकेनन्? के जिल्ला वन कार्यालय नै बाधक बनेको हो? के सावउस नै उनीसँग साभेदारी गर्न पछि हटिरहेको छ? भन्ने जस्ता

अनेकौं प्रश्नहरूको जवाफ खोज्नुपर्ने आवश्यकता छ। करिब दुई अर्धवर्षको लगानी तथा सङ्घर्ष र पटक पटकको मन्त्रालय, वन विभाग, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, सम्बन्धित सावउसको कार्यालय, निजी व्यक्तिहरूसँगको भेटघाट तथा छलफलहरू अहिलेसम्म पनि अर्थहीन बनेको छ।

यद्यपि उनले अहिलेसम्म पनि हार मानेका छैनन्। उनी मन्त्रालय, वन विभाग, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय धाउने काम गरिरहेका नै छन्। उनले वि.सं. २०६९ सालमा सुरुआत गरेको काठ मिल स्थापनाको सङ्घर्ष अहिलेसम्म ज्यूकात्यू नै छ। अझै पनि उनले काठ उद्योग स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने धोको पूरा गर्न सकेका छैनन्। जसले गर्दा उनी जस्ता काठ उद्योग स्थापना गर्न रुचि राख्ने धेरै व्यक्तिहरू निराश मात्र होईन्, उनीहरूको अमूल्य समय र लगानी बालुवामा पानी हाले जस्तो भएको छ। यसरी अहिलेको अवस्थामा उनले आफ्नो अठोटलाई न त निल्ल सकेका छन् न त ओकल्ल नै। उनी काठ उद्योग स्थापना गरी उद्योग सञ्चालन गर्न चाहने समग्र नेपालीको एक प्रतिनिधि पात्र मात्र हुन्। उनी जस्ता सयौं इच्छुक काठ उद्योगीहरू नेपालमा अलपत्र भइरहेका छन्।

६. छलफल तथा निष्कर्ष

प्रशस्त काठ भएको र काठ उद्योग स्थापनाको ठूलो सम्भावना बोकेको भोजपुर जिल्लामा काठ उद्योग स्थापना गर्ने र काठ व्यवसाय सञ्चालन गर्नेको सङ्ख्या निकै कम छ। यद्यपि, काठमा आधारित उद्योग स्थापना गरी स्थानीय आम्दानी तथा रोजगारीको सिर्जना गर्न सकिने थुप्रै सम्भावनाहरू रहेको देखिन्छ। तर सम्भावना भए अनुसार उद्यमहरूको स्थापना तथा विकास हुन सकेका छैन। परिणामस्वरूप यस व्यवसायमा लाग्न इच्छुक व्यक्तिहरूले न त उद्योग खोल्न सकेका छन् न उपभोक्ताहरूले आफ्नो वन क्षेत्रमा भएको स्रोतको विक्री वितरण गरी आय आर्जन नै बढाउन सकेका छन्। यसका पछाडि थुप्रै खालका नीतिगत तथा व्यवहारिक चुनौती र अफठाराहरू रहेको देखिन्छ। यसकारण प्रथमतः काठमा आधारित उद्यमको स्थापना गर्ने कामलाई सरल तथा सहज बनाउने खालको नीति तथा कानूनको आवश्यकता खड्किएको छ भने अर्कोतिर यस्ता उद्योगहरू सञ्चालन गर्दा उद्यमीहरूले भोग्नुपरेका व्यवहारिक अफठारा तथा चुनौतीहरूको समाधानका लागि सबै निकायहरूले पहल

गर्नैपर्ने आवश्यकता छ । काठ उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालनबाट स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुग्नसक्ने योगदानका बारेमा सबै सरोकारवाला निकायहरू सचेत तथा जिम्मेवार हुनुपर्ने आवश्यकता छ । त्यसैगरी सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घ, नेपाल र नेपाल वन पैदावार उद्योग व्यवसायी महासङ्घ जस्ता संस्थाले पनि सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गरेमा यस्ता प्रयासले केही हदसम्म सार्थकता पाउन सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

सुवेदी, विजय । २०१२ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका अवसर र चुनौती । हाम्रो वन सम्पदा, १०(१): ६१-६८ ।

Banjade, M., Paudel, N. S., Sunam, R., and Paudyal, B.R. 2011. Putting Timber in Hot seat: Discourse , Policy and Contestations over Timber in Nepal. Discussion Paper series 11.2 ForestAction Nepal.

Dhungana, S.P., and Bhattari, R. C. 2008. Exploring Economic and Market Dimension of forestry Sector in Nepal. Journal of Forest and Livelihood, Vol. 7(1); 58-69, ForestAction Nepal.

District Baseline Development Report, Bhojpur. 2013. Disrict Baseline Development for Multi-stakeholder Forestry Programme Districts. Submitted by Development Vision Nepal Pvt. Ltd. joint venture with Natural and Organizational Management Services Pvt. Ltd. in association with IUCN- Nepal to Multi-Stakeholder Forestry Programme, Service Support Unit (SSU).

DoF/MoFSC.2014. Hamro Ban, Annual Report of the Department of Forests for FY 2069/70, Kathmandu: Department of Forest.

जिल्ला वन कार्यालय, भोजपुर । २०१४ । सामुदायिक वन अनुमान तथा मूल्याङ्कन पुस्तिका आ.व. २०७०/०७१। जिल्ला वन कार्यालय भोजपुर ।

